

تأثیر عقیده‌ها و باورهای دینی بر آرایه‌های زیورآلات ترکمن

مصطفی رستمی^۱ و طاهره میر^۲

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۱۲/۱۹ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۱۱/۳۰
«از صفحه ۸۷ تا ۱۰۵»

چکیده

بسیاری از نقش‌ها و طرح‌های انواع زیورآلات ترکمنی، متأثر از عقیده‌ها و باورهای دینی مردم در نواحی مختلف روستایی، عشایری و شهری ترکمن‌نشین بوده است. انواع آرایه‌های زیورآلات ترکمن بسیاری از عقیده‌ها و باورهای اسلامی، توتیمیزم و سایر آیین‌ها را چون رازهایی نهفته در دل خود پنهان می‌دارند تا برای آنان که می‌دانند و یا از میان علامت‌ها و نشان‌ها، اسرار را کشف می‌کنند، رخ بنمایند. تنوع عقیده‌ها و توتیم‌ها در قوم ترکمن سبب گردیده است تا گونه‌های فراوانی از نقش‌ها برای کاربردهای مختلف در زیورآلات ترکمن خلق و ماندگار شوند. در این پژوهش که به شیوه‌ی توصیفی - تحلیلی انجام شده است، ضمن بیان ویژگی‌های زیورآلات ترکمن، چگونگی تأثیر باور و عقیده بر زیورآلات ترکمن با تأکید بر باورهای مذهبی مورد بررسی قرار گرفت. حاصل پژوهش حاکی از آن است که باورها و آداب و رسوم گوناگون قوم ترکمن بیش از هر چیزی در آثارشان و به‌ویژه در آرایه‌های زیورآلات آنان خودنمایی می‌کند. بسیاری از این نقش‌ها برگرفته از نوع عقیده و باور آنهاست که هنرمند ترکمن آن را به شکل انتزاعی در هنر خود پیاده می‌کند. در باور ترکمن، این زیورها علاوه بر جنبه‌ی تزئینی، آن‌ها را در مقابل نیروهای ناشناخته حمایت می‌کند.

واژه‌های کلیدی: عقیده‌ها و باورهای دینی، آرایه‌ها، زیورآلات، مردم‌شناسی، ترکمن.

۱. «نویسنده مسئول»؛ استادیار گروه آموزشی صنایع دستی و پژوهش هنر دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران m.rostami@umz.ac.ir
۲. کارشناس ارشد هنر اسلامی Tahereh_mir64@yahoo.com

مقدمه و طرح مسأله

ساخت و تولید زیورآلات محلی در ایران سابقه‌ی طولانی داشته و از دیرباز مرسوم بوده است، اما زیورآلات ترکمن نسبت به زیورآلات محلی مناطق دیگر، کمتر دچار فراموشی شده است. زیورآلات ترکمن اغلب به صورت قطعات درشت و بدون جزییات ساخته می‌شوند و غالباً بر سطح آن‌ها طرح‌های ساده‌شده‌ای از گل، گیاه و نقش‌های جادویی با نگین‌هایی از عقیق و در برخی مواقع از شیشه‌های رنگی استفاده می‌گردد. امروزه بیشتر هنرهای ترکمن در کارگاه‌های خانگی تولید می‌شوند و بر این اساس، تنها منبع مهم برای مطالعه و شناخت آن‌ها، خود آثار به‌جای مانده و یا در حال تولید می‌باشند. این پژوهش تلاش دارد تا ضمن طبقه‌بندی گونه‌های زیورآلات، تأثیر عقیده‌ها و باورهای اسلامی، توتیمیزم و آیین‌ها را بر زیورآلات ترکمن به منظور احیای این هنر در منطقه، مورد بررسی قرار دهد.

زیورآلات ترکمن نه تنها برای زنان، بلکه برای مردان نیز استفاده می‌شده است. قابل ذکر است که این زیورآلات برای مردان جنبه‌ی تزیینی نداشته است، بلکه جنبه‌ی باور و عقیده را در ذهن تداعی می‌کند؛ به عنوان مثال می‌توان به زیوری اشاره کرد که به شکل تیر و کمان است، زیرا تیر و کمان، نماد قدرت در فرهنگ ترکمن می‌باشد.

در بیشتر زیورآلات ترکمن، شرابه‌هایی آویزان می‌باشد که در هنگام حرکت، صدای جرینگ جرینگ این زیورآلات، آن‌ها را از شر ارواح خبیسه دور می‌کند و این باوری بود که از گذشته‌های دور به‌جای مانده و جالب اینجا است که با گذشت زمان و حتی با پذیرش دین اسلام، این باور هنوز در میان این قوم وجود دارد.

شمار زیادی از زیورآلات ترکمن، مخصوص زیورآلات کودکان خردسال و نوجوان می‌باشد. نیاکان ترکمن جهت حفظ فرزندان خود از حوادث غیر مترقبه‌ی غیبی، انواع زیورآلات مخصوص، مانند طومار را از گردن بچه‌های خود آویزان می‌کردند. در فرهنگ ترکمن رسمی وجود دارد که وقتی کودکی به دنیا می‌آید، برای دفع بلا و چشم زخم، زیورهایی را به آن‌ها می‌آویزند و هنگامی که کودک شروع به راه رفتن می‌کند، زنگوله‌هایی که «بوقاوی» نام دارد، به پای کودک می‌بندند و این زیور به هنگام راه رفتن صدای جرینگ جرینگ می‌دهد که به باور ترکمن، این نوع صدای زیورآلات به مفهوم دفع بلا است.

ترکمن‌ها مردمانی هستند با فرهنگ پیچیده و متفاوت که اسرار زیادی در آن‌ها نهفته است. قومی که برای هنر خود احترام فراوانی قایل می‌باشند. زرگر ترکمن، اندیشه‌ها و تفکرات خود را به‌زیبایی بر روی زیور حک می‌کند. آن‌ها عناصری را که برگرفته از طبیعت اطرافشان می‌باشد، در هنر خود به‌کار می‌گیرند. ترکمن‌ها به دلیل اعتقادهای مذهبی خود، استفاده از نقش‌های طبیعی حیوانی و انسانی را در هنر خود جایز نمی‌دانند و بیشتر از شکل‌ها و نگاره‌های انتزاعی آن‌ها استفاده می‌کنند. در این پژوهش که به شیوه‌ی تحلیلی - توصیفی انجام شد و داده‌های آن به شیوه‌ی کتابخانه‌ای و به‌ویژه

میدانی (مشاهده و مصاحبه) گردآوری گردید، کوشیده شد تا ضمن بر شمردن ویژگی‌ها و گونه‌های زیورآلات ترکمن، نقش عقیده‌ها و باورهای این مردم در آرایه‌های زیورآلات مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

پیشینه‌ی پژوهش

با عنایت به بررسی و جستجوهای به عمل آمده در پایگاه‌ها و کتابخانه‌های مختلف می‌توان پژوهش‌های زیر را نزدیک و مرتبط با محتوای پژوهش حاضر دانست که نگارندگان سعی کرده‌اند تا از آن‌ها بهره‌گیری نمایند.

۱- رامونا محمدی در کتابی با عنوان پوشاک و زیورآلات مردم ترکمن (۱۳۸۳)، پوشاک و زیورآلات ترکمن و نقش‌های آن‌ها را به خوبی معرفی کرده است؛

۲- ابراهیم کلتی در کتابی با عنوان زیورآلات ترکمن (۱۳۸۲)، به معرفی زیورآلات ترکمن پرداخته، ولی اشاره‌ای به نقش‌های ویژه‌ی آن‌ها نکرده است؛
۳- اسدالله معطوفی در کتابی با عنوان تاریخ فرهنگ و هنر ترکمانان، جلد سوم (۱۳۸۸)، به ارائه‌ی اطلاعات مفیدی درباره‌ی هنرهای ترکمن و فرهنگ آن‌ها پرداخته است؛

۴- ناهید امیدی در کتابی با عنوان دیده و دل و دست (۱۳۸۲)، به معرفی هنرهای مردمان خراسان و از جمله هنر ترکمن پرداخته‌اند، ولی اشاره‌ای به نقش‌های هنرهای ترکمن نکرده است؛

۵- مارال باتیروا در مقاله‌ای با عنوان «بزنند ۱ حفاظتی برای چشم زخم» که در فصل‌نامه‌ی یاپراق، شماره‌ی ۲۷ (۱۳۸۴)، به چاپ رسیده، به بررسی یکی از گونه‌های زیورآلات ترکمن پرداخته است.

پرسش پژوهش

- نقش‌مایه‌های زیورآلات ترکمنی متأثر از باورها و عقیده‌های مذهبی، از چه دسته‌بندی‌ای برخوردارند؟

فرضیه‌ی پژوهش

- بیشتر نقش‌ها و طرح‌های انواع زیورآلات ترکمنی، متأثر از عقیده‌ها و باورهای دینی مردم در نواحی مختلف روستایی، عشایری و شهری ترکمن‌نشین بوده است.

ویژگی‌های زیورآلات ترکمن

زیورآلات ترکمن در قطعات درشت ساخته می‌شوند و غالباً از جنس نقره می‌باشند و در ساخت آن‌ها به ندرت از طلا استفاده می‌شود. در طول تاریخ در میان ساکنان ایران زمین، زیورهایی به درشتی زیورآلات ترکمن مشاهده نشده است. بر روی این زیورآلات، طرح‌های انتزاعی از گل، گیاه و حیوانات وجود دارد. این زیورها که از گذشته‌های دور مورد استفاده قرار می‌گرفته، فاقد جزییات بوده و بیشتر در مراسم‌های خاص و جشن‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفته است. صدای جرینگ جرینگ آن‌ها طلسم محافظی است که ارواح شرور را دور می‌کند و با نگاهی به باور ترکمن‌ها در باب باطل‌السحر بودن فلزات، ما را وادار به قبول این نظریه می‌کند (نظری داشلی برون، ۱۳۸۲: ۳۰).

هیچ یک از اقوام ایران زمین همانند ترکمن‌ها، هنر جواهرسازی را به کمال نرسانده‌اند. زنان ترکمن از کودکی با انواع زیورهای طلا، نقره و سنگ‌های قیمتی آشنا شده و خود را با آن می‌آراسته‌اند؛ زیرا بر این باور بوده‌اند که زن با زیورآلات زیباتر می‌شود.

همان‌طور که گفته شد: در ساخت زیورآلات ترکمن عموماً از نقره استفاده می‌شده، ولی از طلا نیز به ندرت - آن‌هم برای طبقه‌ی اشراف - استفاده می‌شده است. ترکمن‌ها بر این باورند که نقره خاصیت میکروب‌کشی دارد و به این سبب زیورآلات خود را بیشتر از جنس نقره می‌سازند و آن را به‌عنوان مرهم زخم بر زخم‌های خود می‌گذارند (محمدی، ۱۳۸۳: ۹۵).

به‌جز مراسم‌های ویژه، امروزه بسیاری از زنان ترکمن، به‌خصوص زنان مسن‌تر در زندگی روزمره نیز از این زیورآلات استفاده می‌نمایند، به‌طوری که گویی همیشه آماده‌ی رفتن به مهمانی یا جنگ می‌باشند. در گذشته، این زیورآلات برای زن ترکمن تنها وسیله‌ای برای آراستن نبود، بلکه ابزاری برای دفاع از خود نیز به حساب می‌آمده است. در جنگ‌ها زنان ترکمن نیز دوشادوش مردانشان می‌جنگیدند و قبه‌ی نوک‌تیز، حکم کلاه‌خود را داشته و گل یقه‌ی بزرگ زنان و النگوهای که از ساعد تا آرنج را می‌پوشاند، حکم سپر و زره را داشته است (وامبری، ۱۳۸۴: ۴۸).

زیورهای ترکمن را از حیث کاربرد می‌توان به سه گروه زیر دسته‌بندی کرد:

۱- زیورهایی که مربوط به سر می‌باشند؛ دختران ترکمن پس از ازدواج به‌جای کلاه از سربندهایی که به صورت خاصی دور سر پیچانده می‌شود، استفاده می‌کنند. به سربند زنان عموماً «آلین‌دانگی» گفته می‌شود. این سربند را همانند کلاه دختران با زیورهای نقره‌ای مطلاً تزئین می‌کنند. نحوه‌ی بستن این سربندها در میان طوایف مختلف ترکمن متفاوت بوده و در جلو سر، پیشانی، موها و یا در دو طرف کلاه دوخته می‌شوند. این زیورها در اندازه‌های بزرگ ساخته می‌شوند. این زیورها علاوه بر جنبه‌ی تزئینی، کاربرد دفاعی نیز داشته است.

این زیورها با نام‌های گوناگون خوانده می‌شود، مانند: اوگرمه (۲) (Ogarmah)

تصویر ۲- قبه زیور مخصوص پیشانی (نگارندگان، ۱۳۹۳)

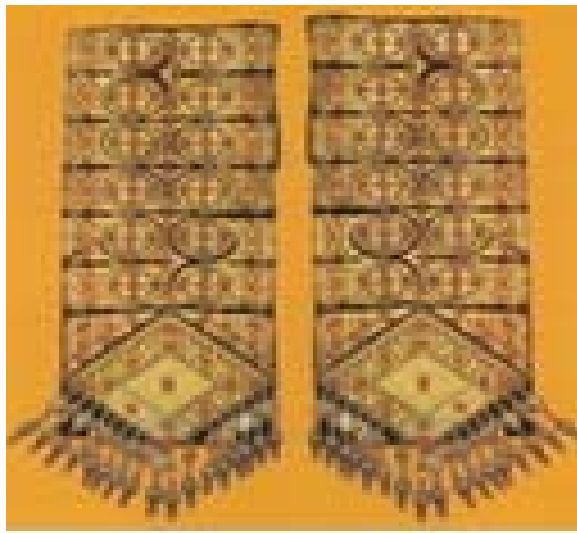
تصویر ۱- اوگرمه (Ga/bansoltan)، (۲۰۰۱:۱)

(تصویر ۱) قبه ۳ (Ghobe) (تصویر ۲)

۲- زیورهایایی هستند که به لباس متصل می‌شوند؛ این زیورها نیز همانند زیورهای مربوط به سر علاوه بر جنبه‌ی تزئینی، کاربرد دفاعی نیز داشته است و در قطعات و اندازه‌های بزرگ استفاده می‌شوند. این زیورها بیشتر برگرفته از اشکال هندسی می‌باشند، مانند: چانگه ۴ (Change) (تصویر ۳)، آگین لیک ۵ (Agin lik)، کوموش پول (Komushpul) ۶ و انواع سنجاق سینه (تصویر ۴).

تصویر ۴- یک نوع سنجاق سینه (نگارندگان، ۱۳۹۳)

تصویر ۳- زیور چانگه (محمّدی، ۱۳۸۳: ۱۳۹)

۳- زیورهایایی هستند که به صورت مجزا و برای استفاده در قسمت‌های مختلف بدن، نظیر دست، پا و گردن ساخته می‌شوند، بدون آن که به لباس دوخته شوند. این زیورها بیشترین کاربرد را در بین زنان ترکمن دارند؛ مانند بیله‌زیک ۷ (Belzik) (تصویر ۵)، اوزوق ۸ (Ozogh) (تصویر ۶)، بوقاوا ۹ (Boghav) و طوق ۱۰ (۱۳۸۳: محمدی، ۹۶).

تصویر ۶- زیور دست (اوزوق) (نگارندگان، ۱۳۹۳)

تصویر ۵- زیور دست (بیله‌زیک) (نگارندگان، ۱۳۹۳)

تأثیر عقیده‌ها و باورها بر آرایه‌های زیورآلات ترکمن

دستاوردهای زرگران محلی ترکمن حاکی از باورها و اندیشه‌های این قوم و شرایط زیست‌محیطی و اجتماعی آنان است. این هنرمندان، اندیشه‌ها و اعتقاداتشان را بر روی زیورهای دست‌ساخت خود حک می‌کنند و از طبیعت پیرامون خود برای ساخت آن‌ها الهام می‌گیرند. این زیورها که وزن خیلی سنگینی دارند، برای اهداف خاصی به این شکل ساخته می‌شده‌اند؛ زیرا زنان ترکمن دوشادوش مردان در جنگ‌های روسیه شرکت می‌کرده و این زیورها برای آن‌ها نه تنها جنبه‌ی تزئینی داشته، بلکه کاربرد دفاعی نیز داشته است و با گذشت زمان هنوز این زیورها در اندازه‌ها و قطعات درشت و سنگین ساخته می‌شوند. گویی صدای جرینگ جرینگ این زیورآلات طلسم محافظتی است که ارواح شرور را دور می‌کند. ترکمن‌ها به سبب اعتقادهای مذهبی خود طرح انسان و دیگر موجودات جاندار را روی لباس و زیورها جایز نمی‌دانند. سنگ نیز در زیورآلات ترکمن همان جایگاه فلز را دارد و زرگر ترکمن بیشتر از سنگ‌های عقیق استفاده می‌کند. طرح‌هایی که زرگران بر بافته‌ها و ساخته‌های خود نقش می‌کنند، بیشتر طرح‌های انتزاعی از این حیوانات است (تصویرهای ۷ و ۸). نکته‌ی جالب توجه دیگر این است که هنرمند ترکمن از رنگ قرمز به‌وفور در هنر خود استفاده می‌کند؛ زیرا این رنگ نماد نیروی جوانی و شادابی است. در زیورآلات ترکمن بیشتر از فلز نقره استفاده می‌شود؛ چرا که در باور ترکمن این فلز خاصیت میکروب‌کشی دارد و مردانی که در جنگ زخمی می‌شده‌اند، این فلز را بر روی زخم‌های خود می‌گذاشته‌اند.

عقیده‌ها و باورهای تأثیرگذار بر آرایه‌های زیورآلات ترکمن

(الف) عقیده‌های اسلامی

در زیورآلات ترکمن به نقش‌هایی برمی‌خوریم که همه‌ی آن‌ها به نوعی در فعالیت انسان‌ها نقش اساسی دارند. اسلام از گذشته‌های دور بر هنر مسلمانان تأثیر چشمگیری داشته است؛ به طوری که نمونه‌های آن را می‌توان در مسجدها، امام زاده‌ها، تکیه‌ها و... مشاهده نمود. نمونه‌های این تأثیر را در هنر ترکمن نیز می‌توان مشاهده کرد. زیورآلات ترکمن که عمدتاً مورد استفاده‌ی زنان می‌باشد، معمولاً از نقره ساخته می‌شوند و از این رو، صنعت زیورسازی ترکمن را نقره‌کاری نیز می‌گویند.

کراهت استفاده از طلا برای مردان در دین مبین اسلام نیز یکی از علت‌های عمومیت استفاده از نقره می‌باشد. در زیورآلات ترکمن به انواع نقش‌های حیوانی که به شکل انتزاعی بیان شده‌اند، برمی‌خوریم؛ چرا که زرگر ترکمن این طرح‌ها را به سبب اعتقادهای اسلامی خود جایز نمی‌دانسته و سعی می‌کرده است تا از نقش‌های حیوانات حلال‌گوشت استفاده کند. این تأثیر نه-تنها در هنر زیورآلات، بلکه در هنرهای دیگر ترکمن نیز مشاهده شده است. گاهی ترکمن‌ها سوره‌هایی از قرآن کریم را در زیورآلات خود به کار می‌برند؛ به عنوان نمونه‌ی جالب می‌توان به زیوری اشاره کرد که «طومار» نام دارد و در داخل آن سوره‌ای از قرآن استفاده می‌کنند و اعتقاد بر این است که این زیور، آن‌ها را از بلا دور خواهد کرد. از دیگر عقیده‌های اسلامی که در هنرهای ترکمن - مخصوصاً زیورآلات - استفاده می‌شود، به کارگیری رنگ سبز است؛ زیرا رنگ

سبز نماد خاندان رسول خدا (ص) است. زیورآلات ترکمن علاوه بر جنبه‌های تزئینی و دفاعی، حکم پوشش و حجاب را نیز در بین خانم‌ها داشته است. استفاده از سطوح پهن و ریسه‌ای که بخش قابل توجهی از بدن (نظیر سر، گردن و دست‌ها) را می‌پوشاند، خود نشان از این نوع کاربرد زیورآلات ترکمن دارد.

ب) عقیده‌های توتیمیزم و سایر آیین‌ها
ترکمن‌ها قبل از اسلام مانند سایر اقوام آسیای مرکزی تحت تأثیر اندیشه‌های مختلف مذهبی بوده‌اند (مانند بودایی، مانوی، شمنی و طبیعت‌پرستی) و باورهای خاصی داشته‌اند. اعتقاد به تقدس آب، تقدس ارواح نیاکان، نیروهای نامرئی و نمونه‌های دیگر از جمله‌های این عقیده‌هاست. اعتقاد به نیروهای نامرئی هم اکنون در زیورآلات ترکمن مشاهده می‌شود. به عنوان مثال در اکثر زیورآلات شرابه‌هایی آویزان می‌باشد؛ زیرا زرگر ترکمن معتقد است صدای جرینگ جرینگ این زیورآلات آن‌ها را از شر ارواح خبیثه دور خواهد کرد. جالب این است که ترکمن‌ها با گذشت زمان و حتی با گرویدن دین اسلام هنوز بر عقیده‌های خود پا برچا هستند، به طوری که بسیاری از این عقیده‌ها را می‌توان در هنرهای ترکمن امروز مشاهده کرد.

نقش‌ها و آرایه‌های تأثیر گرفته از عقیده‌ها و باورهای ترکمن

۱- نقش‌هایی با محوریت حیوانات

الف) شاخ قوچ

در بسیاری از سفالینه‌های پیش از تاریخ و از جمله سیلک، به نقش‌های انواع حیوانات برمی‌خوریم که هر کدام از آن‌ها می‌توانند نماد یا رمزی از نیروی حیات، باروری و عناصر کیهانی باشند؛ به عنوان مثال، قوچ نماد آرامی، باروری، تواضع، نعمت، برکت، خورشید، رام کردن، نیرومندی، وقار و دانایی است (بهمنی، ۱۳۸۳: ۱۳۸).

شاخ قوچ به عنوان مظهر آفرینش، شعاع نور، جنگ و خشونت می‌باشد. در باورهای قومی و اسطوره‌ای، این حیوان نخستین علامت منطقه البروج (ماه فروردین) می‌باشند و از این روی، نماد افکار نو و طلوع دوره‌ی جدید است (همان). شاخ قوچ غالباً نماد قدرت و باروری در هنر ترکمن یاد می‌شود (تصویر ۷).

تصویر ۷- نقش شاخ قوچ بر روی زیور ترکمن (محمّدی، ۱۳۸۳: ۲۰۲)

یکی از زیورهایی که شاخ قوچ در آن کاربرد فراوان دارد، «بزنبد» است. این نوع زیور از جمله زیورآلاتی است که یا به لباس کودکان (پشت کت، پشت نیم‌تنه و یا به آستین لباس) دوخته شده و یا به عنوان طومار بر گردنشان انداخته می‌شود. این زیور، محفظه‌ای کوچک و قابل باز و بسته شدن است و داخل آن غالباً سوره‌ای از قرآن و یا دعا گذارده می‌شود تا طفل را از شومی، بلا، چشم و زبان بد حفظ نماید. این زیور به شکل مربع یا دایره است که در چهار طرف آن حلقه‌هایی برای دوختن به لباس و در وسط آن نیز سنگ

عقیق گذاشته می‌شود (باتیروا، ۱۳۸۴: ۵۳) (تصویر ۸).

تصویر ۸- نقش شاخ قوچ در بزبند (محمدی، ۱۳۸۳: ۴۳)

(ب) پرنده

از دیگر طرح‌هایی که در زیورآلات ترکمن می‌توان به وفور مشاهده نمود، نقش پرنده‌ای است که به صورت کامل، سر و نوک آن مشاهده می‌شود. پرنده نماد عروج و صلح در فرهنگ ترکمن است (تصویر ۹).

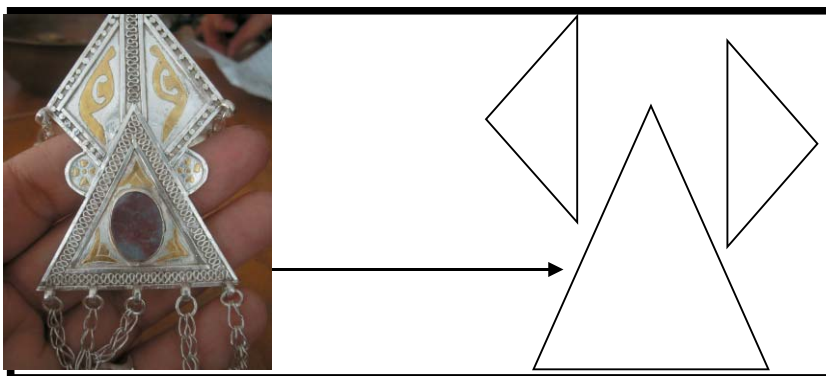

تصویر ۹- نقش پرنده در زیور طوق (نگارندگان، ۱۳۹۳)

(ج) شتر

شتر در میان ترکمن‌ها مقدس‌ترین حیوان به شمار می‌رود و زرگر ترکمن آن را به شکل نمادین در هنر خود پیاده می‌کند. مثلث در بسیاری از فرهنگ‌ها نماد کوه و استواری است.

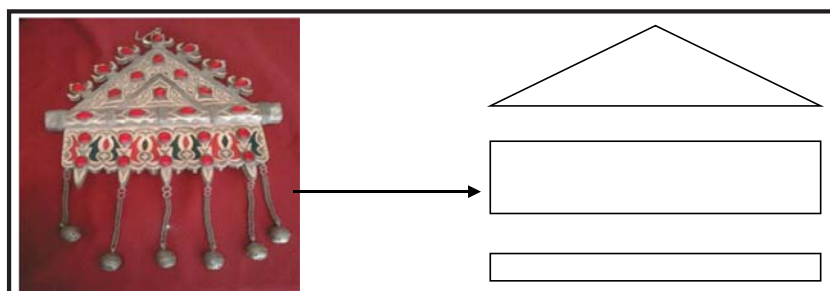
زرگر ترکمن از مثلث به عنوان نمادی از کوهان شتر بهره می‌برد. این نقش بیشترین کاربرد را در هنرهای ترکمن دارد. «چانگه» نام زیوری است مخصوص لباس زنان که از مثلث - که سمبل کوهان شتر است - تشکیل می‌شود (تصویر ۱۰). در ساخت این زیور از شکل لوزی نیز بهره می‌برند که در جای خود بدان پرداخته می‌شود.

تصویر ۱۰- چانگه به شکل مثلث (عکس از آرشیو شخصی استاد احمد آق‌آق، نگارندگان، ۱۳۹۳)

ترکمن‌ها زیور دیگری به نام «طومار» دارند که به شکل مثلث (نماد کوهان شتر) است و در قاعده‌ای آن آویزه‌های مزین به نگین با اشکال گوناگون در چند ردیف قرار می‌گیرند و برای آن که به هم پیچیده نشوند، آن

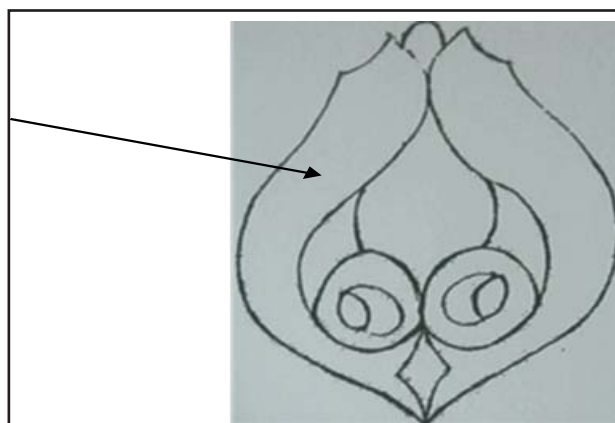
تصویر ۱۱- زیور طومار به شکل مثلث (نگارندگان، ۱۳۹۳)

را روی پارچه‌ی مستطیل دوخته و با بند به گردن می‌آویزند. به منظور رفع بلا، داخل آن را با سوره‌ای از قرآن و یا دعا می‌آریند و بخاطر چنین باوری بود که از گذشته‌های دور به‌جای مانده است (تصویر ۱۱).

د) ماهی

همان‌طور که اشاره شد، ترکمن‌ها به‌کارگیری نقش حیوانات را بر هنر خود جایز نمی‌دانند و این طرح‌ها به ناچار در قالب شکل انتزاعی استفاده می‌شوند. از جمله‌ی این نقش‌های حیوانی، ماهی است که بیشتر در طرح‌های گل یقه استفاده می‌شود. (تصویر ۱۲ و جدول ۱).

تصویر ۱۲- نقش انتزاعی ماهی (عکس از آرشیو شخصی استاد احمد آق، نگارندگان، ۱۳۹۳)

۲- نقش‌های هندسی

هنرمندان به سبب تجربه‌ای که به‌دست آورده بودند، با درهم آمیختن خطوط به ایجاد اشکال هندسی زیبایی موفق شده‌اند. داخل این اشکال نیز با طرح‌های کوچک‌تری پوشیده شده که هر یک دارای معانی خاص و بیان‌کننده‌ی موضوعی می‌باشند. مثلاً خطوط موازی منکسر که داخل مستطیلی محاط‌اند مقدار آب را نشان می‌دهند و یا مثلی که داخل آن خط شطرنجی طرح گردیده، نمایانگر کوه است (بهمنی، ۱۳۸۳: ۱۲۹). ترکمن‌ها نقوش هندسی را نمادی از ثبات و استقامت در هنرهای خود می‌دانند و بدین سبب فراوان در هنر خود استفاده می‌کنند. این نقوش بیشتر شامل لوزی، مربع و مثلث است (جدول ۱).

الف) مربع

زیور دیگری که در میان ترکمن‌ها رایج می‌باشد، «دوغاب» نام دارد. این زیور غالباً با پایه‌ی مربع ساخته می‌شود و جهت نگهداری انواع دعا و طلسم به کار می‌رود (معطوفی، ۱۳۸۳: ۱۵۹). نقش مربع نسبت به طرح‌های هندسی دیگر، کمتر در هنر ترکمن استفاده می‌شود (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳- دوغاب به شکل مربع (محمّدی، ۱۳۸۳: ۱۵۱)

ب) مثلث

از مثلث در زیورآلات ترکمن فراوان استفاده می‌شود. نمونه‌ی بارز آن در «چانگه» زیور مخصوص لباس زنان ترکمن است که علاوه بر لوزی، از پایه‌ی مثلث نیز ساخته می‌شود (تصویر ۱۰). در زیوری به نام «طومار» که زنان ترکمن آن را به گردن می‌آویزند، از شکل مثلث استفاده می‌شود (تصویر ۱۱). مثلث در میان ترکمن‌ها، علاوه بر مفهوم استواری، نمادی از کوهان شتر است ۱۲.

ج) لوزی

از جمله زیورهایی که بین مردم ترکمن رایج می‌باشد، «چانگه» است که علاوه بر مثلث، به شکل لوزی نیز ساخته می‌شود؛ این زیور، مخصوص لباس زنان ترکمن است. لوزی در میان قوم ترکمن به عنوان نماد دوری از چشم بد شناخته می‌شود و زرگران ترکمن این نقش را فراوان روی زیورهای خود حک می‌کنند (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴- چانگه به شکل لوزی (نگارندگان، ۱۳۹۳)

زیور دیگری که در میان زنان ترکمن رایج است، «طوق» یا همان گردن است که به صورت اشکال هندسی - از جمله لوزی - ساخته می‌شود و کاربرد آن معمولاً بیشتر در میان زنان مسن ترکمن رواج دارد (تصویر ۱۵).

«قوشاق» کمربندی سنگین از جنس نقره است که با عقیق، فیروزه‌های ریز و درشت، سنگ‌های قیمتی و الوان، پولک‌های نقره‌ای، بندها و مفصل‌های متصل به هم با قلم‌زنی و کنده‌کاری مزین می‌شود (تصویر ۱۶). لازم به ذکر است که این زیور، مخصوص زنان ثروتمند و متمول ترکمن می‌باشد تا جایی که یک نوع سنگین و توپر آن را که عرضش گاه به ۱۰ سانتی‌متر نیز می‌رسد، طبقه‌ی اشراف، خان‌ها، سرداران و تجار ایلات و طوایف ترکمن استفاده می‌نمایند. «قوشاق‌ها» همگی با سنگ و یا قلاب‌های زیبایی به دور کمر بسته می‌شود و بعضی از انواع آن‌ها شرابه‌های زیبایی نیز در لبه‌ی پایینی خود دارند که زیبایی و صلابتشان را دو چندان می‌نماید. نوعی از این کمر بند «هونجی قوشاق» نامیده می‌شود و آن کمربندی باریک است که با گوی‌های کوچکی چون تسبیح آراسته می‌گردد. این نوع «قوشاق» غالباً پیشترها در مجالس رسمی به‌ویژه در عروسی‌ها توسط دختران جوان، بر روی پیراهن بسته می‌شده است (امیدی، ۱۳۸۲: ۲۳۴۴ - ۲۳۴۵).

تصویر ۱۵- گردنبد به شکل لوزی (نگارندگان، ۱۳۹۳)

تصویر ۱۶- قوشاق به شکل لوزی (نگارندگان، ۱۳۹۳)

د) نیم دایره (هلال یا کمان)
ترکمن‌ها زیوری به شکل تیر و کمان دارند که در اصطلاح ترکمنی «آقیای» نام دارد و آویزها و شرابهایی زیبایی به لبه‌ی پایینی آن آویخته شده و اغلب در سن پنج تا هشت سالگی در پشت کت یا نیم تنه پسر بچه‌ها و گاه دختران دوخته می‌شود (معطوفی، ۱۳۸۳: ۲۳۴۴). آویختن این زیور برای پسران به مفهوم تربیت فرزندی شجاع، رادمرد و وفادار به ایل و تبار، وطن و خانواده می‌باشد (اونق، ۱۳۸۳: ۲۵) (تصویر ۱۷).

۳- نقش‌های با محوریت اجرام آسمانی

نقش‌های چلیپا، خورشید، ماه و ستاره در تمدن ایران باستان فراوان قابل مشاهده‌اند و هر یک به گونه‌ای تداعی گر آتش و نورند. در آیات قرآن کریم نیز به صراحت از تقدس این چهار عنصر حیاتی سخن به میان آمده است؛ قرآن مجید، این عناصر را نشانه‌ی یگانگی ذات خدا و حتی مظهر تجلی توحید دانسته و مشرکان را به مبارزه می‌خواند (آیات ۱۰ و ۱۱ و سوره‌ی لقمان، آیات ۲۰ و ۲۱ سوره‌ی فجر و آیات ۱۰ و ۱۱ سوره‌ی ق).

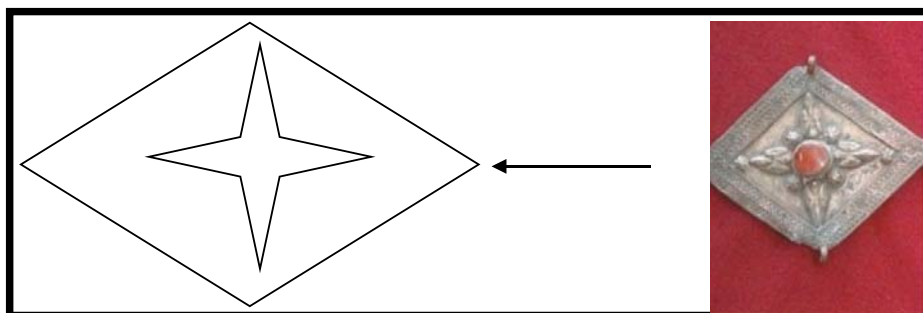

تصویر ۱۷- آقیای به شکل تیر و کمان (نگارندگان، ۱۳۹۳)

قدیمی‌ترین نقش چلیپا بر روی آثار سفالین تمدن شوش ظاهر شد. در ایران زمین این نقش نماد خورشید، ماه، ستاره و آتش است و نشان از تقدس آسمان و خورشید دارد (بهمنی، ۱۳۸۳: ۳۸). درخشندگی نور ستارگان - که نمادی از آسمان است - و خورشید به عنوان عامل اصلی نور و گرما در نزد آنان به تدریج تبدیل به خدایی گردید که پرستش می‌شد.

چلیپا تصویری بود که فضا را به چهار قسمت تقسیم می‌کرد و در مرکز آن نقطه‌ای قرار داشت که محور آن را می‌ساخت. این طرح به صورت پیاپی در تمام تجلیات روح هنر ایرانی مشاهده می‌شود، به ویژه که تشکیل‌دهنده‌ی آن یک فضای مثالی است که پیش و پس از اسلام عنصر غالب بر اندیشه و تفکر و هنر ایرانی - اسلامی بوده و نشان‌دهنده‌ی نور و روشنایی است که همان نور طبیعی و مرتبط با مظاهری مانند خلایقیت و روشنی می‌باشد؛ از این رو است که هنر ایرانی را در جستجوی نور و روشنایی می‌دانند (همان) (جدول ۱).

تصویر ۱۸- نقش ستاره بر روی قوشاق (نگارندگان، ۱۳۹۳)

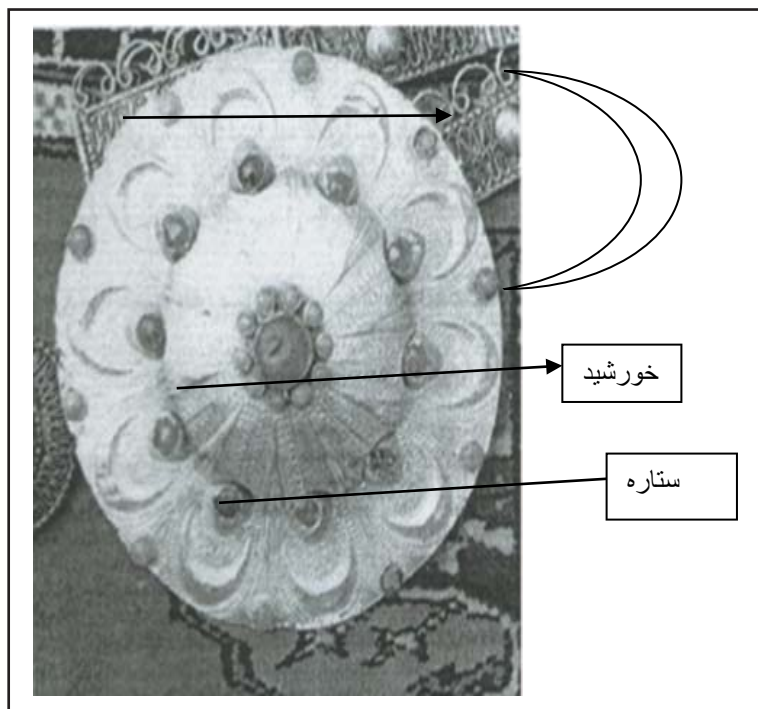

الف) ستاره
زن ترکمن، ستاره‌ی هشت‌پر را نشانه‌ی بخت و اقبال می‌داند و زرگر ترکمن این ستاره را فراوان بر زیورهای خود

حک می‌کند. این زیور «قوشاق» نام دارد و زیور مخصوص کمر می‌باشد (تصویر ۱۸).

(ب) ماه و خورشید

ترکمن‌ها زیوری به نام گل یقه دارند که به شکل دایره است. زیوری قلاب‌مانند که از طلا و نقره ساخته می‌شود. این زیور در اندازه‌های مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرد و معمولاً با نگین‌هایی از فیروزه، سنگ عقیق و یا شیشه‌های رنگین مزین می‌گردد. به کارگیری سنگ و استفاده از فلز نقره در باور ترکمن خاصیت دارویی و شفابخشی دارد. ترکمن‌ها دایره را به‌عنوان نمادی از جهان می‌دانند. نگین وسط گل یقه را خورشید و نگین‌های دور تا دور آن را ستاره و سیاره‌های دیگر می‌دانند و نقش هلال ماه را بر این زیور حک می‌کنند. زرگر ترکمن، ماه و خورشید را نشانه‌ی روشنی و آورنده‌ی نور و روشنایی به خانه می‌داند (کلتسه، ۱۳۸۳: ۲۳) (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹- گل یقه به شکل دایره (نگارنگان، ۱۳۹۳)

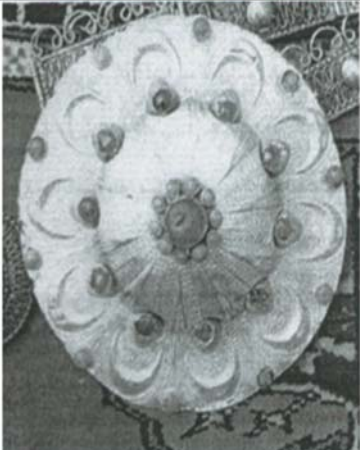
جدول ۱- نقش‌ها و آرایه‌های زیورآلات متأثر از عقیده‌ها و باورهای ترکمن

ملاحظات	تصویر	طبقه‌بندی نقوش	عنوان	ردیف
شاخ قوچ، غالباً نماد قدرت و باروری در هنر ترکمن یاد می‌شود.		شاخ قوچ	نقش- هایی با محوریت حیوانات	۱
پرنده نماد عروج و صلح در فرهنگ ترکمن است.		پرنده		
زرگر ترکمن از مثلث به عنوان نمادی از کوهان شتر بهره می‌برد. شتر در میان ترکمن‌ها مقدس‌ترین حیوان به‌شمار می‌رود.		شتر		
ترکمن‌ها نقش حیوانات را بر هنر خود جایز نمی‌دانند و این نقوش به ناچار به شکل انتزاعی در هنر ترکمن استفاده می‌شود. از جمله‌ی این نقوش حیوانی، ماهی است که بیشتر در طرح‌های گل یقه استفاده می‌شود.		ماهی		

ادامه جدول ۱- نقش‌ها و آرایه‌های زیورآلات متأثر از عقیده‌ها و باورهای ترکمن

ملاحظات	تصویر	طبقه‌بندی نقوش	عنوان	ردیف
<p>زیوری که در میان ترکمن‌ها رایج می‌باشد «دوغاب» نام دارد. این زیور غالباً با پایه‌ی مربع ساخته می‌شود و جهت نگهداری انواع دعا و طلسم به کار می‌رود.</p>		مربع	نقش‌های هندسی	۲
<p>مثلث در میان ترکمن‌ها، نمادی از کوهان شتر است.</p>		مثلث		
<p>لوزی در میان قوم ترکمن به‌عنوان نماد دوری از چشم بد شناخته می‌شود.</p>		لوزی		
<p>آویختن این زیور به این شکل برای پسران به مفهوم تربیت فرزندی شجاع، رادمرد و وفادار به ایل و تبار وطن و خانواده می‌باشد.</p>		نیم‌دایره (هلال یا کمان)		

ادامه جدول ۱- نقش‌ها و آرایه‌های زیورآلات متأثر از عقیده‌ها و باورهای ترکمن

ملاحظات	تصویر	طبقه‌بندی نقوش	عنوان	ردیف
زن ترکمن، ستاره‌ی هشت- پر را نشانه‌ی بخت و اقبال می‌داند.		ستاره	نقوشی با محوریت اجرام آسمانی	۳
زرگر ترکمن، ماه و خورشید را نشانه‌ی روشنی و آورنده‌ی نور و روشنایی به خانه می‌داند.		ماه و خورشید		

نتیجه‌گیری

اقوام ترکمن در پیش از اسلام پیرو آیین شمنیسم بوده‌اند؛ آیینی که برگرفته از سحر و جادو بوده است و نشانه‌هایی از آن را نیز هم‌اکنون می‌توان در زیورهای ترکمن مشاهده نمود. با پذیرش دین اسلام، آن عقیده‌ها کم‌رنگ شده و زیورهای ترکمن هم‌اکنون برگرفته از تلفیق عقاید اسلامی و آیین شمنیسم می‌باشد و این خود حاکی از آن است که مذهب، نقش اساسی در هنرهای ترکمن دارد. دین و اعتقادات مذهبی (اسلام)، یکی از اصولی است که بسیاری از قوم‌های ترکمن را با اعتقادات و پوشش خاص شکل داده، به دور هم جمع نموده و به اندیشه‌های آنها هدف و شکل می‌دهد. به عنوان مثال، آن‌ها به دلیل محدودیت‌های اعتقادی از نقوش حیوانی به شکل انتزاعی در هنرهایشان استفاده می‌کنند. از عوامل تأثیرگذار در هنرهای ترکمن که نمی‌توان از آن چشم‌پوشی کرد، ذوق، حس زیبایی‌دوستی، تنوع‌طلبی، جهان‌بینی، اعتقادات و آداب و رسوم آن‌ها است.

اهمیت استفاده از زیور نزد ترکمن‌ها علاوه بر جنبه‌ی تزئینی و خودآرایی، بیشتر کاربرد مذهبی داشته و هم‌چنین به دلیل جنبه‌ی اقتصادی آن (به سبب ارزش مادی طلا و نقره) بوده است. اساساً ساخت زیورهای ترکمن را نقره تشکیل می‌دهد؛ به این سبب که معتقدند استفاده از نقره سبب فروتنی

می‌شود و هم این که ارزانتر و آسانتر از طلا به دست می‌آید. یکی دیگر از خصوصیات بارز این زیورآلات، تولید صدا در هنگام حرکت است که بیانگر جنبه‌ی سنتی و فرهنگی این زیورآلات از جمله در دفع هرگونه شرارت و شیطان و ارواح خبیثه است.

آنچه هنر زیورسازی ترکمن‌ها را از هنرهای مشابه آن متمایز می‌کند، اشکال و نقوش به کار رفته بر روی این زیورآلات است که برخی الهام گرفته از طبیعت و پیرامون ترکمن‌هاست و به صورت ساده و خلاصه شده به کار گرفته شده است. آنها روی لباس کودکانشان زیورهایی به شکل تیر و کمان و شمشیر نسب می‌کردند تا بدین طریق روحیه‌ی شادی و جنگجویی در میان فرزندانشان تقویت گردد. استفاده از زیوری به شکل شاخ قوچ که در نزد ترکمن‌ها نشانه‌ی قدرت است، اغلب به صورت ساده بر روی بدنه‌ی این زیورها تکرار شده است. از موارد استفاده از اسلیمی‌های تخت بر روی بیشتر این زیورها می‌توان به شکل‌های بسیار ساده‌ای از ماهی، پرنده، زنگوله، انار، پروانه، آدمک، هلال، ستاره و اشکال گنبدی اشاره کرد.

زرگر ترکمن از نقش‌هایی در هنر خود استفاده می‌کند که هر کدام به طریقی در زندگی آنها نقش دارد. به عنوان مثال می‌توان به انواع نقوش هندسی، حیوانی، و طرح‌هایی با محوریت اجرام آسمانی اشاره کرد. زرگر ترکمن از محیط اطراف خود الهام می‌گیرد و آن را در زیور خود حک می‌کند. به عنوان مثال می‌توان به انواع نقوش خورشید، ماه و ستاره اشاره کرد. هم‌چنین ترکمن‌ها به دلیل اعتقادات مذهبی خود استفاده از نقوش حیوانی و انسانی را در هنر خود جایز نمی‌دانند و بیشتر به صورت اشکال هندسی آن را پیاده می‌کنند و هر کدام از این نقش‌ها برگرفته از باورها، عقیده‌های دینی و تأثیر آن بر روی زیورهای ترکمن است.

نکته‌ی قابل توجه این است که نقش محوری دامداری و کشاورزی در زندگی و فعالیت مردم ترکمن سبب شده که آنها از نقش شاخ قوچ در هنرهای خود بسیار استفاده نمایند. از دیرباز تا به امروز، زیبایی برای انسان‌ها به خصوص قشر زنان امری مهم بوده و زنان ترکمن نیز از این قاعده‌ی مثبتی نیستند. زن ترکمن خود را با زیورآلات سنتی می‌آراید تا زیباتر به نظر بیاید. بیشتر این زیورآلات به لباس‌ها دوخته می‌شوند و همین امر باعث شده که زیورآلات جزئی از تزئین لباس‌ها به شمار آید. زن ترکمن منگوله‌هایی بر روی لباس خود می‌آویزد و باور دارد که این منگوله‌ها او را از شر و بدی دور می‌کند و شیاطین از اطراف او پراکنده می‌شوند.

از جمله نقوش تأثیرپذیرفته از باور ترکمن می‌توان به نقش‌هایی با محوریت حیوانات (شامل: شاخ قوچ، پرنده، شتر و ماهی)، نقش‌های هندسی (از قبیل: مربع، مثلث، لوزی، نیم‌دایره یا هلال و کمان) و نقش‌هایی با محوریت اجرام آسمانی (نظیر: ستاره، ماه و خورشید) اشاره کرد که هر کدام نمایانگر نمادی ریشه دارند؛ به طور مثال، تیر و کمان نماد شجاعت و دلاوری، لوزی نماد دوری از چشم بد و ستاره نماد بخت و اقبال است.

اقوام مختلف ترکمن با تأثیرپذیری از باورها و عقیده‌های دینی و اسطوره‌ای خود - که روزگار درازی است سینه به سینه به آنها رسیده است - زیورآلات خود را برای اهداف زیبایی، حفظ اندیشه‌های اعتقادی و نیز منفعت اقتصادی با نقره و طلا، سنگ‌های مقدس و یا قیمتی می‌آرایند و با جدیت بر این

باورند که باید اصالت فکری، سنتی و اعتقادی خود را که از سالیان متمادی به سختی به ارث رسیده است، هم‌چنان حفظ شود و به آن پایبند باشند.

پی‌نوشت

- ۱- زیوری است که یا به لباس‌های کودکان دوخته می‌شود یا به عنوان طومار به گردن کودکان آویخته می‌گردد. این زیور قابل باز و بسته‌شدن است و داخل آن را سوره‌ای از قرآن می‌گذارند.
- ۲- برای تزیین کلاه در میان اقوام تکه و گوکلان وجود دارد و بلندتر از سریند زنان طایفه‌ی یموت است.
- ۳- این زیور مخصوص دختران ترکمن می‌باشد؛ آن‌ها این زیور را بر روی کلاه سوزن‌دوزی‌شده‌ی خود قرار می‌دهند.
- ۴- زیوری لوزی‌شکل است و دارای تزیینات نقوش هندسی و غیر هندسی می‌باشد.
- ۵- این زیور مخصوص دختران ترکمن است و بر روی دوش و لباس آن‌ها دوخته می‌شود.
- ۶- نوعی کلاه که برای تزیین و شرابه‌های آن از سکه استفاده می‌کنند
- ۷- دستبندی از جنس نقره است که دارای چهار یا پنج انگشتر با تک نگینی زیباست که هر یک از این انگشترها به وسیله زنجیری نقره‌ای به دست بند وصل می‌شود. این نوع دستبند به دور مچ و به پنج انگشت متصل می‌شود.
- ۸- همان الگو در نزد پارسیان است.
- ۹- حلقه بزرگ طوق مانند سنگین و مجللی از جنس نقره است که به دور گردن، آویخته شده و به وسیله گیره‌ای در یک طرف باز و بسته می‌شود.
- ۱۰- این گردنبند مخصوص زنان طایفه یموت می‌باشد و دارای آویزهای فراوانی است.
- ۱۱- زیورساز معروف ترکمن.
- ۱۲- مصاحبه با آقای آق در تاریخ ۹۰/۴/۳.

فهرست منابع و مآخذ:

- امیدی، ناهید. (۱۳۸۲). کتاب دیده و دل و دست. مشهد: به نشر.
- اونق، فریدون. (۱۳۸۱). شناسایی و بررسی هنرهای دستی، ندمالی، سوزن‌دوزی، ابریشم‌بافی در روستاهای گوکلان نشین شهرستان کلاله. تهران: میراث فرهنگی کشور. معاونت پژوهشی، پژوهشکده‌ی باستان‌شناسی. مدیریت میراث فرهنگی استان گلستان. مطالعات قوم باستان‌شناسی گوکلان.
- باتیروا، مارال. (۱۳۸۴). بزبند حفاظتی برای چشم زخم. فصلنامه‌ی یاپراق، شماره‌ی ۲۷.
- بهمنی، پردیس. (۱۳۸۳). نقش و نماد در هنرهای سنتی ایران. هیرمند.
- کلت، ابراهیم. (۱۳۸۲). زیورآلات ترکمن، ایل آرمان، گنبد کاووس.
- محمدی، رامونا. (۱۳۸۸). پوشاک و زیورآلات مردم ترکمن. تهران: جمال هنر.
- معطوفی، اسدالله. (۱۳۸۸). تاریخ فرهنگ و هنر ترکمانان. جلد سوم. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی دانشگاه تهران.
- نظری داشلی برون، زلیخا. (۱۳۸۵). دست‌ها و نقش‌ها، زیورهای ترکمنی. شماره‌ی ۲، صفحه‌ی ۳۰.
- وامبری، آرمینوس. (۱۳۷۴). سیاحت درویش دروغین در خانات آسیای میانه. ترجمه‌ی فریدون خواجه‌نوریان. تهران: علمی فرهنگی.
- مصاحبه با احمد آق در تاریخ‌های ۱۳۹۰/۳/۴، ۱۳۹۰/۶/۳، ۱۳۹۰/۶/۵، ۱۳۹۰/۶/۱۳۹۰ و ۱۳۹۱/۴/۶.

- Ejitova, J., Joomaniiazova, E., Evegeni, M. G, Turkmem folk art. Eshgh Abad (Turkmenestan).

- Ga/bansoltan Eye Magazine, No. 1, 1990.